
De grote stille heide als enorme schapenweide

Jan Wierenga

Ooit was een groot deel van de voormalige gemeente Odoorn bedekt met heide, waarop de schepers van Valthe, Odoorn en Exloo hun schaapskudden weidden. Schapen waren van groot belang voor een dorpsgemeenschap en datzelfde gold daarom ook voor de heidevelden. In bijgaand artikel in vogelvlucht de geschiedenis van de heide, die al heel lang geleden begon en tot op de dag van vandaag voortduurt, ook al is er niet veel heide meer over.

De geschiedenis van de schaapskudde in Exloo, waarover het in deze *Spitwa(a)rk* gaat, heeft net als die van alle andere kudden in Drenthe, alles te maken met de geschiedenis van de heidevelden. Heide was er in vroeger tijden ook in overvloedige mate aanwezig in het kerspel Odoorn. Dat is mooi te zien op de zogeheten Franse

Op de Drentse heide. (Collectie B.J. Mensingh)

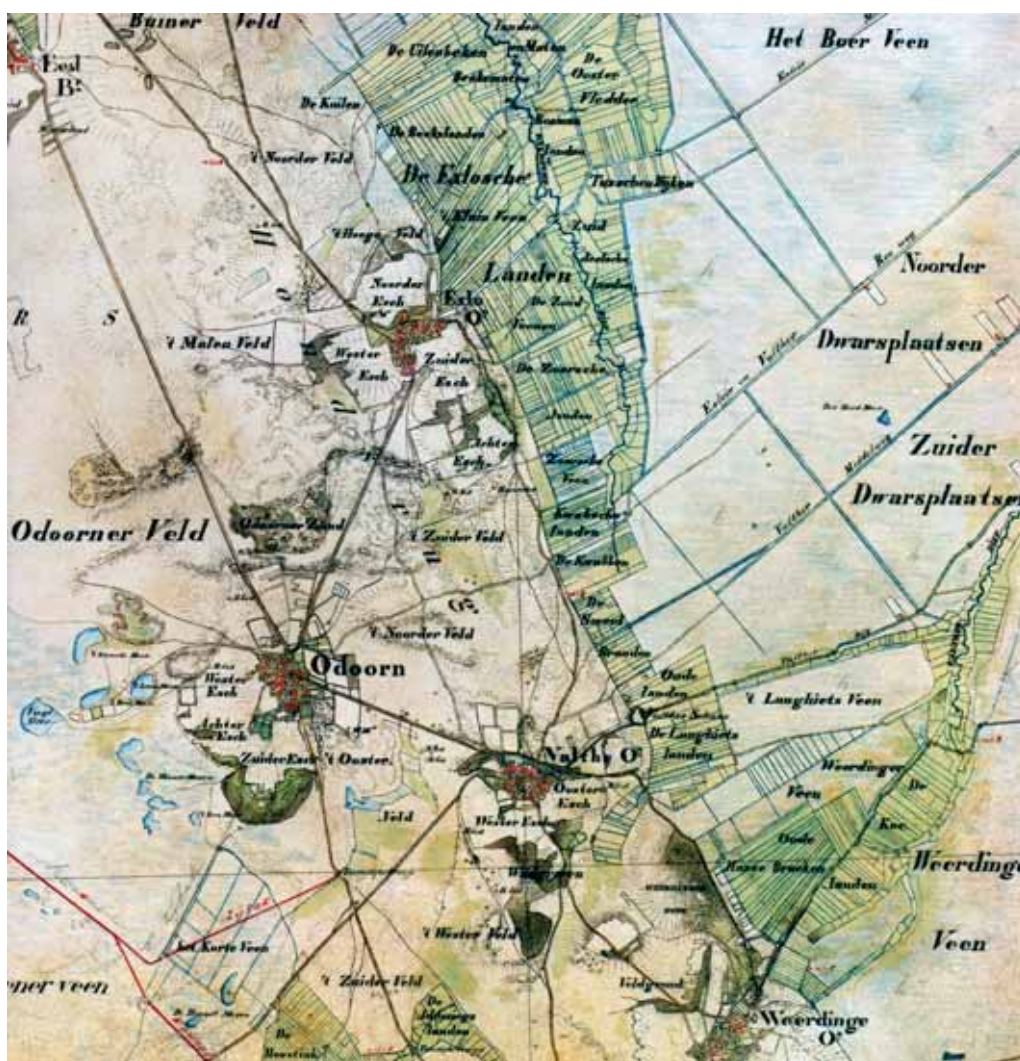

kaarten uit 1811, die werden gemaakt in opdracht van niemand minder dan keizer Napoleon Bonaparte van Frankrijk, die het in die tijd ook bij ons voor het zeggen had. Napoleon wenste om militair-strategische redenen dat ook van de Landschap Drenthe goede kaarten bestonden. Op de Franse kaarten vind je ook Exloo, Odoorn en Valthe. Rondom de dorpen liggen de essen, daaromheen de heidevelden - min of meer zover het oog reikte - en op de lager gelegen gronden gelegen in het oosten, vooral langs het Achterste of Oude Diep (Hunze) de groenlanden, verdeeld in percelen van geringe omvang. Het Exloër- en

het Valtherveen liggen er dan nog onaangestast bij. De drie dorpen maken een haast verloren indruk te midden van de heidevelden en venen. Valthe, Exloo en Odoorn hadden alle drie een schaapskudde. Meer dorpen telde het kerspel nog niet. De overige plaatsen ontstonden pas ten tijde van de ontginningen. Overigens is de situatie ook mooi weergegeven op andere kaarten: zie hieronder.

Geen uitgestrekte heidevelden meer

Van de uitgestrekte heidevelden van weleer is niet veel meer over. Het mooiste blijft de herinnering aan de parse vlakke be-

Uitsnede uit de kaart van Schoonloo, Exloo en Odoorn. (uit Kaarten van Drenthe 1500-1900 H.J. Versfelt)

Schape op de heide, rond 1920. (Collectie B.J. Mensingh)

waard op het Molenveld tussen Odoorn en Exloo, ook heden ten dage nog een prachtig heideveld. Een restant heide is ook nog te zien ten noordoosten van Odoorn. Veel kleiner dan het Molenveld, maar in archeologisch opzicht zeer interessant vanwege het voorkomen van een grafheuvel uit de prehistorie en de restanten van een eeuwenoud karrenpad. De grafheuvel is te dateren in het Neolithicum (Nieuwe Steentijd) of in de Bronstijd en moet ergens tussen 2500 en 1100 v. Chr. zijn opgeworpen. Het karrenpad stamt uit de tijd dat er over de heide nog geen gebaande wegen liepen. De voerman stuurde zijn trekdiere simpelweg de uitgestrekte vlakte tussen Valthe, Exloo en Odoorn op, anderen volgden dit voorbeeld en zo ontstond er een soort pad, eigenlijk niet veel meer dan een wagenspoor. Bij slecht weer werd dit spoor onbegaanbaar en kozen de voerlieden een route ernaast. Zo ontstond er in de loop der eeuwen een 'bundel' van wel twaalf karrensporen naast elkaar. Later werd dit pad vervangen door de bekende kasseienweg van Valthe naar Exloo.

Uitgestrekte 'schapenweiden'

Hoe was de heide ontstaan? In zijn voor-

treffelijke boek *Jeneverbes - Natuur en cultuurhistorie in verhalen, gedichten en beelden* schetst Jan van Ginkel het volgende beeld. 'Het Drentse landschap, dat wij nu zo graag romantiseren, ontstond in de loop van de middeleeuwen. De oerbossen maakten steeds meer plaats voor het bouwland. In deze bossen ontstonden dorpen met het achtervoegsel loo in hun naam, zoals Dwingeloo en Exloo. De moerasbossen in de beekdalen richtten de boeren in tot hooi- en weilanden. Grote moerasbossen werden 'wolden' genoemd. Op het hooggelegen veld, aanvankelijk nog bebost, lieten de herders runderen, paarden en later ook schape grazen. De varkenshoeders leidden varkens door het bos waar deze wroeters eikels vreten. Het in het bos weidende vee nam langzamerhand de plaats in van de wilde diersoorten, die zeldzaam werden door de veranderingen in hun leefgebied en de jacht. De begrazing en het verzamelen van bosstrooisel voor de potstallen putten de grond uit. De restanten bos, bosjes en struwelen verdwenen en de heide kwam er voor terug.

De heidevelden, enorme uitgestrekte schapeweiden, bepaalden het aangezicht

*Een Drentse
scheper.
(Collectie
B.J. Mensingh)*

van de provincie steeds meer. De ontwikkeling van dit landschap zette door tot het einde van de 19^e eeuw'.

In dat tijdsgewricht waren de zandgronden van Drenthe voor het grootste deel bedekt met heide. Aan de oostflank van de provincie had je bovendien nog het hoogveen, behorend tot het immense Bourtanger Moeras, dat zich uitstreckte van Coevorden tot diep in het Groningerland. In het veenkoloniale deel dat behoorde bij de gemeente Odoorn – dat sinds de Franse Tijd geen kerspel meer was – ontstonden nu welbekende dorpen als Valthermond, 1e Exloërmond en 2e Exloërmond. Voor die tijd werd het zompige, verende hoogveen in toenemende mate gebruikt voor de boekweitteelt.

Kortom: woeste gronden te over in de provincie en het grootste deel daarvan werd in beslag genomen door de heide. Aan het begin van de 19^e eeuw besloeg de heide 179.748 hectare. Dat de heide zo kon groeien, had alles te maken met mest. In de 13^e eeuw nam de bevolking sterk toe en was het noodzakelijk om de essen uit te breiden, teneinde voldoende voedsel te kunnen verbouwen. De behoefte aan mest groeide daarom in snel tempo. In de eeuwen die volgden gingen de boeren steeds meer vee houden; eerst vooral runderen en paarden, later in hoofdzaak schapen. Schapen werden de belangrijkste mestleveranciers; de kudden waren onmisbaar, want zonder mest kon er niet genoeg voedsel worden verbouwd voor de groeiende bevolking. En om veel schapen te kunnen houden had je veel heide nodig.

In Drenthe nam het aantal schapen tijdens de 17^e en de 18^e eeuw enorm toe. Het kerspel Odoorn telde in 1800 gemiddeld 32 schapen per veehouder, meldt het boek *Rond Hunze en Hondsrug, geschiedenis van Odoorn* (H. Gras e.a., 1997). In 1838 liepen er in totaal 3.770 dieren rond. De kudden werden steeds groter en er was steeds meer heide nodig.

Dit proces van heidevorming, reeds be-

gonnen in de 13e eeuw, ging steeds meer ten koste van de bomen en de struiken die er nog waren en zo ontstonden in de 18e eeuw de nagenoeg boomloze heidevlakten die voor velen hét gezicht van Drenthe waren. De heide werd niet alleen gebruikt voor het weiden van schapen, maar ook voor het steken van plaggen. Deze deden dienst als dakbedekking, ook wel als brandstof en vooral als humusrijke vulling in de potstallen. De schaapskudden werden elke dag door de scheper de kooi binnengeleid en wat zij daar in de ochtend van de andere dag achterlieten was een mix van mest en strooisel, die vruchtbaarheid bracht op de essen. Van heidestruiken werden ook bezems gemaakt.

Exloo, Valthe en Odoorn hadden als ge-

Bij de schaapskooi in Exloo van Julius Jacobus van de Sande Bakhuijzen. (Collectie Drents Museum, Assen, olieverf op doek 105 x 89 cm)

zegt elk hun eigen schaapskudde(n). Eeuwenlang was de heide vrij en ongedeeld gebied en ook toen in de 19^e eeuw

de vlakte officieel werd opgedeeld tussen de boermarken, veranderde er in de dagelijkse praktijk niet zoveel. Nog niet ten-

Wolprijzen

Maar met die wolhandel was het omstreeks 1900 vrijwel gedaan.

Schaphouderijen voor de mest had sterk aan betekenis verloren door de opkomst van de kunstmest. De krant van 14 juni 1900 bevat een artikel, misschien geschreven door Harm Tiesing, waaruit we citeren: 'De beste woljaren zijn voorbij en keren wellicht nooit meer terug. Door de buitenlandse concurrentie is de prijs al sedert vele jaren heel laag en belooft ook thans weer het luttele bedrag van ongeveer 30 cent per halve kilo. Hierbij houde men in het oog, dat men geen geld in handen krijgt, doch met manufacturen wordt betaald, welke men met contant geld veel goedkoper, misschien wel voor de helft kan bekomen. Om de opbrengst van de wol behoeft de boer dan ook geen schapen te houden.'

De wol moet nog voor de hooiing naar de opkoper. De schaphouder haast zich met zijn ega, dikwijls vergezeld van een paar spruiten, naar de koopman. Moeder de vrouw moet bij de aflevering tegenwoordig zijn. Weken te voren kan men al horen: "Als we de wol wegbrengen, krijgt onz'Geert een nieuwe broek. Jantje een nieuwe jurk," enz. Het gaat met de verkoop van de wol zoals het vroeger met die van de boter ging, 't is ruilhandel. Lange tijd te voren worden al inkopen gedaan, die met de wol vereffend zullen worden en als dan de afrekening nog wat meevalt, wordt er nog een en ander bijgekocht.

Uit: C. van Dijk, *Aold Neis*, aflevering 10, september 2000

Een ansichtkaart met Tienus Kaspers en zijn kudde, gefotografeerd in 2003 door Boudewijn Benting. (Collectie R. Hoving)

minste; pas toen de heideontginningen op gang kwamen, werd het anders. Zo was dus de heide ontstaan: intensief gebruik van de grond putte de bodem uit, waardoor er op den duur alleen maar heide wilde groeien. De menselijke invloed leidde uiteindelijk door het inzetten van steeds grotere schaapskudden rond 1850 tot een landschap dat bestond uit onafzienbare heidevelden, zoals tussen Valthe, Odoorn en Exloo. Door het afplaggen van de heide kwam het zand bloot te liggen en ontstonden er zandverstuivingen. Uit dit alles blijkt dat de heide geen natuurlijk landschap was, wat veel mensen denken, maar een cultuurlandschap, ontstaan door menselijke bemoeienis.

Wolvenjacht

De heide is altijd een bron geweest van sagen en legenden. De mooiste is wellicht die van de witte wieven. De eindeloze vlakke, waar het bij nacht en ontij inderdaad onherbergzaam en bepaald griezelig geweest moet zijn, werkte de mensen

zo op de zenuwen dat zij in nevelvelden die voorbij trokken onder het valse licht van de maan, zwevende vrouwenfiguren meenden te herkennen. Deze witte wieven, die overigens niet kwaadaardig van karakter waren, huisden volgens het volksgeloof in jeneverbessen. Deze struik, in het Drents *dambeern*, behoort tot het cultuurhistorisch erfgoed van Drenthe. Enige zorg hieromtrent is op zijn plaats, omdat de struik zich niet of nauwelijks nog lijkt voort te planten. Alles over de jeneverbes staat te lezen in het hierboven al aangehaalde boek van Jan van Ginkel.

Dwaallichten, moordverhalen, geruchten over *grouwelicke reusen*: de heide heeft altijd de fantasie van de mensen geprikkeld. Ook kunstenaars kwamen er graag. In *Spitwa(a)rk* 2002/3 besteedde Roel Sanders in het artikel 'Schilders en tekenaars in Exloo rond 1900' hieraan uitvoerig aandacht. Kunstenaars die graag naar Drenthe, in dit geval dus Exloo kwamen, waren onder anderen Julius Jacobus van de Sande Bakhuijzen, Willem Roelofs,

Lodewijk Mulder, Jo Metelerkamp, Marie Cremers en Phieke van den Wall Bake. Ze lieten zich inspireren door het landschap rond Exloo. Dit gevoegd bij het gegeven dat het rustige Drenthe een aangename wijkplaats was voor het drukke kunstleven in het westen van het land, deed de schilders steeds weer naar d'Olde Lantschap terugkeren. Zij waren in het oog springende figuren, over wie uiteraard veel gesproken zal zijn door de dorpsgenoten. Ook het verhaal van de laatste wolvenjacht in de regio werd nog vaak verteld in het kerspel Odoorn. In september 1765 vormde het landschap van het dingspil Zuidenveld het decor voor een echte wolvenjacht, een van de allerlaatste van de provincie. Zo 'n jacht was een spektakel zonder weerga. Mannen uit aangrenzende schultambten (het rechtsgebied van de schulte, de voorloper van de burgemeester) trokken samen op om het ondieer te doden. Ze waren verdeeld in rotten, dorpsgenoten bij elkaar en aangevoerd door de eigen schulte. In een aaneengesloten linie kanden de mannen de heide uit, in de richting van een baken. Zo ook die gedenkwaardige dag in september 1765. Er was een gerucht verspreid dat een wolf de schaapskudde van Emmen had aangevallen. Onmiddellijk schreef het Landschapsbestuur een wolvenjacht uit voor de schultambten van Emmen-Odoorn-Roswinkel, Sleen,

Scheper met schapen, eind jaren dertig bij de spoorbaan aan de Buinerweg. Rechts op de foto is de woning van het gezin van Pieter Hulshof en Willemtien Hulshof-Hof te zien. De twee kinderen op het weggetje tussen de Buinerstraat en de spoorlijn zijn Egge en Willem Hulshof. Helemaal rechts is de zuivelfabriek te zien. Op de achtergrond is het station afgebeeld. (Gemeentearchief Borger-Odoorn)

Zweeloo, Dalen-Oosterhesselen, Coevorden en Schoonebeek. De mannen kwamen bijeen, namen hun posten in en trokken op naar het baken dat was opgericht in het midden van het Bargerveen. Uit *Rond Hunze en Hondsrug*: 'Op een gegeven moment kwam de wolf in het vizier.

*Ploegen.
(Collectie
B.J. Mensingh)*

Scheper Jan Eding (1979) tijdens de jaarlijkse Scheperswandeltocht. (Gemeentearchief Borger-Odoorn)

De mannen uit Emmen losten enkele schotten, maar ze misten. Nu grepen de burenen van Exloo hun kans en zij doodden het dier. Tot ongenoegen van de Emmenaren eisten zij daarna de dode wolf en de eer voor zich op. Dominee Witsenburg uit Emmen verhitte de gemoederen met de woorden: *Zoo jongens hout vast, wij willen de wolf hebben en als het an 't slaan gaat, dan weert U.* Rake klappen vielen, waarbij Emmen aan het langste eind trok. Een poging om de wolf via gerechtelijke weg terug te vorderen was tot mislukken gedoemd, aangezien zelfs een rechter van de Etstoel zich had laten verleiden om aan het gevecht deel te nemen....'

Kali en slakkenmeel

De uitvinding van de kunstmest luidde het einde in van de uitgestrekte heidevelden. Schapenmest was niet meer nodig en daarmee werden de schapen zelf ook overbodig. Bovendien werd het nu mogelijk om de heide te ontginnen. Dankzij de kunstmest kon zelfs de arme, uitgemergelde heide worden ontgonnen tot bruikbare landbouwgrond, zowel akker- als groenland. De kunstmest bereikte rond 1880 Drenthe; aanvankelijk ging het vooral om kali en slakkenmeel, later nam het gebruik van stikstof een hoge vlucht. De heide werd puur op handkracht ontgonnen, maar ook wel met behulp van ossen en

paarden, later zelfs met stoomlocomobilen. Vooral na 1920 werd veel heide ontgonnen in het kader van de werkverschaffing (*Encyclopedie van Drenthe*).

Al met al verdween ook de heide uit de voormalige gemeente Odoorn, op enkele restanten na. Het waren aanvankelijk vooral kleinere, particuliere ontginningen waarbij nieuwe boerenbedrijven ontstonden. Ook werden op uitgestrekte percelen ontgonnen heide staatsbossen aangelegd. Ze zijn te vinden van Gieten tot en met Odoorn. Ook particulieren deden aan bosbouw; de familie Duintjer bijvoorbeeld die tussen Odoorn en Ees rond 1910 ruim 120 hectare aanlegde.

Dit was in kort bestek de opkomst, bloei en ondergang van de heide. Wat er nog over is, moet zorgvuldig worden beheerd. Daarin speelt ook de schaapskudde van Exloo een belangrijke rol.

Noten

- 1 Deze foto prijkt in 2002/3 op de voorkant van Spitwa(a)rk.
- 2 Overigens staat vast dat de laatste wolf in Drenthe eind 18^e eeuw in het zogenaamde Meerbos in Weerdinge is gesignaleerd. In 1879 is in het Brabantse Heeze de laatste wolf gezien. De laatste keer dat een wolf in Nederland werd gedood, was in 1881 in het Brabantse Helvoirt.